

מציינים שלושה הבדלים בין מערכות מסתור למערות מפלט: דרך ההיווצרות - מערכות המסתור חצובות, מערות המפלט טבעיות בעיקרן; ייעוד ותפקוד - מערכות המסתור נחצבו לקראת המלחמה, נועדו להסתתרות בשעת חירום והוכשרו אף ללוחמת גרילה, ומערות המפלט שימשו בשלהי המלחמה פליטים שברחו מיישוביהם; הבדל ברור עולה מן הפריסה הגאוגרפית - מערכות המסתור התגלו בשפלה ובבמת הר יהודה (יש לציין שמערכות מסתור נמצאו אף בגליל), ואילו מערות המפלט פעורות בגיאיות המתחתרים בשתי רצועות במערב מדבר יהודה ובמזרחו. הבחנות

ולא היה להם מפלט

יובל שחר

חנן אשל ודוד עמיה, מערות המפלט מתקופת מרד בריכוכבא. ארץ - מחקרים ופרסומים בגיאוגרפיה, מפעל לקידום ידע ארץ-ישראל, תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, תשנ"ט, 241 עמ'.

לפני שבע-עשרה שנים, בשנת 1983, נפתח שלב חדש בחקר מערות מדבר יהודה. משלחת של האוניברסיטה העברית בראשותו של יוסף פטריך סקרה את נחלי צפון מדבר יהודה, בין נהל אוג בדרום לוואדי עוג'ה בצפון (1983-1987); והמרכז לחקר מערות של 'התברה להגנת הטבע', בראשות עמוס פרומקין, סקר ומוסיף לחקור מהיבטים שונים מערות בצפון מדבר יהודה, בספר המזרחי של ארץ בנימין ושל הר הברוק. תחומי הסקר הורחבו כעת, מעבר לשלבי המחקר הקודמים, לאזורים שמצויים צפונה ומערבה לאזור ים המלח. ספרם של חנן אשל ודוד עמיה הוא סיכום ביניים של הממצא מימי מלחמת בן-כוסבא שהתגלה בחפירת המערות שנסקרו בעיקר ביזמת 'המרכז לחקר מערות'. הכותרת 'מערות המפלט מתקופת מרד בריכוכבא' הולמת יפה את תוכנו. מלחמת בן-כוסבא מתאפיינת בשימוש שעשו המורדים בתת-הקרקע, מציאות הבאה לידי ביטוי בשפע מערכות מסתור ומערות מפלט. המחברים

נכונות אלו נובעות מהבדל מכריע, שלא זכה להבלטה מספקת: מערכות המסתור נחצבו ביישובים, כשלב חירום שהתבסס כבר על תרבות תת־קרקעית 'אזרחית' בת מאות שנים; ולעומת זאת מערות המפלט מצויות כולן מחוץ ליישובים. ספרם של אשל ועמית דן במערות המפלט ומתמקד רק בממצא המעיד על הסתתרות אנשים במערות אלה בשלהי מלחמת בן־כוסבא. תמישה שערים לספר: הראשון, 'מערות המפלט במדבר יהודה', מאפיין את נושא המחקר, מבחין בינו לבין תופעת מערכות המסתור ומסכם באורח ממצה את תולדות המחקר עד ראשית שנות השישים ועד בכלל. השער החמישי והאחרון מוקדש לסיכום ביניים של 'ממצאים ממערות המפלט': מטבעות, שלדים ו'סנדלים מסומרים', ולדיון מחודש בתיארוך של ארבע תעודות מוואדי מורבעאת. כראוי לשער מסכם הוא סוקר את הממצא הרלוונטי בכל שלבי המחקר, התל משנות החמישים וכלה בשנות התשעים. השוואת השער האחרון לראשון מלמדת במידה רבה על תרומת הספר לחקר הנושא הנדון. עיקרו של הספר, השער השני, השלישי והרביעי, מוקדש לתוצאות הסקרים והחפירות שנערכו בשנים 1998-1998. הצגת הממצא ערוכה בסדר גאוגרפי מצפון לדרום: השער השני מוקדש ל'מערות מפלט מצפון לירושלים'; השלישי ל'מערות מפלט בכתף יריחו'; הרביעי ל'מערות סלע בנחל חבר עלי'. אסקור להלן ארבעה תחומים שבהם תורם הספר תרומה חדשה וחשובה למחקר. מרחב הגילויים. תרומתו החשובה של הספר היא בכך שהוא 'פורש' את תופעת מערות המפלט הרחק צפונה אל שולי טופרכיית עקרביתני, בצפון־מזרח יהודה. מערת עראק א־נעסנה בוואדי דליה מצויה כ־45 ק"מ בקו אוויר צפונית למערות ואדי מורבעאת, קבוצת מערות המפלט הצפונית ביותר שנמצא בה ממצא ממלחמת בן־

כוסבא בשלבי המחקר הקודמים. אשל מתלבט בשאלה 'האם ברחו הנמלטים לעראק א־נעסנה מבקעת הירדן, כלומר מאזור יריחו, או מן הכפרים שבמזרח השומרון' (עמ' 75). בהמשך הוא מציין את הראיות ליישוב היהודי בחבל עקרבה, למשל גלודה (=ג'לוד) כ־12 ק"מ מערבית למערה. אך בסקירה הכללית נוטים המחברים לאפשרות שבעראק א־נעסנה מצאו מחבוא תושבים מאזור יריחו ואפילו 'המפקדים והפרנסים של אזור זה' (עמ' 14). לא ברור לי על מה נשענת ההנחה באשר למעמדם של הנמלטים. מכל מקום באשר למקורם הגאוגרפי של הנחבאים כאן נראה לי שיש להעדיף את האפשרות שהם הגיעו מאחד הכפרים שבמזרחה של טופרכיית עקרביתני. אפשרות זו מסתברת בהשוואה לממצא משלהי התקופה הפרסית ומראשית התקופה ההלניסטית במערות המפלט. בעוד תושבי שומרון הסתתרו במערות ואדי דליה הרי תושבי אזור יריחו הסתתרו במערות כתף יריחו (עמ' 146, הערה 29). אשל מפנה כאמור לאזכורה של גלודה בפפירוס 116 מוואדי מורבעאת. ראוי לבחון את הקשר בין מערת עראק א־נעסנה לממצא התת־קרקעי בחורבת גבעית,¹ המצויה בחצי הדרך שבין המערה לגלודה. הממצא האפיגרפי והנומיסמטי במערות כתף יריחו מהווה עדות ודאית ראשונה להשתתפות תושבי האזור במלחמת בן־כוסבא. הוא הדין לתגליות שנחשפו במערות הספר המדברי של ארץ בנימין: מערת מכון ומערות נחל מכמש. בה בעת מתקבלת כאן לראשונה 'הרצועה המערבית' של מערות המפלט. רצועה זו נמתחת כאמור הן ביובלים העליונים של נחלי מכון ומכמש,² בשולי טופרכיית גופנה ובסמוך

1 צ' אילן, 'חורבת גבעית', אהא"ת, א, עמ' 266-267.
2 זכות ראשונים שמורה לי פטריך, שעמד גם על המשמעות ההיסטורית של הממצא לחקר מלחמת

תמישה שערים לספר: הראשון, 'מערות המפלט במדבר יהודה', מאפיין את נושא המחקר, מבחין בינו לבין תופעת מערכות המסתור ומסכם באורח ממצה את תולדות המחקר עד ראשית שנות השישים ועד בכלל. השער החמישי והאחרון מוקדש לסיכום ביניים של 'ממצאים ממערות המפלט': מטבעות, שלדים ו'סנדלים מסומרים', ולדיון מחודש בתיארוך של ארבע תעודות מוואדי מורבעאת. כראוי לשער מסכם הוא סוקר את הממצא הרלוונטי בכל שלבי המחקר, התל משנות החמישים וכלה בשנות התשעים. השוואת השער האחרון לראשון מלמדת במידה רבה על תרומת הספר לחקר הנושא הנדון. עיקרו של הספר, השער השני, השלישי והרביעי, מוקדש לתוצאות הסקרים והחפירות שנערכו בשנים 1998-1998. הצגת הממצא ערוכה בסדר גאוגרפי מצפון לדרום: השער השני מוקדש ל'מערות מפלט מצפון לירושלים'; השלישי ל'מערות מפלט בכתף יריחו'; הרביעי ל'מערות סלע בנחל חבר עלי'. אסקור להלן ארבעה תחומים שבהם תורם הספר תרומה חדשה וחשובה למחקר.

מרחב הגילויים. תרומתו החשובה של הספר היא בכך שהוא 'פורש' את תופעת מערות המפלט הרחק צפונה אל שולי טופרכיית עקרביתני, בצפון־מזרח יהודה. מערת עראק א־נעסנה בוואדי דליה מצויה כ־45 ק"מ בקו אוויר צפונית למערות ואדי מורבעאת, קבוצת מערות המפלט הצפונית ביותר שנמצא בה ממצא ממלחמת בן־

שלוש המערות בוואדי דליה, בנחל מכוך ובנחל מכמש נמצאו מטבעות מן הסדרה הלא מתוארכת, שמקובל במחקר לתארכם לשנה השלישית של המלחמה. מכאן ניתן ללמוד שאף באזור זה, כמו באזורי השפלה והר חברון, התמוטטו מערכי המרד ועמם מגהל המורדים לקראת סוף שנת 134/5 לספירה.

סוגיית מועד הקמתה של אליה קפיטולינה שבנויה במחלוקת עמוקה מראשית המחקר: האם היא הוקמה לפני המלחמה והיוותה סיבה לפריצתו, או שמא היא תגובה רומית על המרד והבולטת שבתוצאותיו? בשנת 1970 טען יעקב משורר, על סמך מטמוני מטבעות שהוטמנו בשלהי המלחמה, ושכללו גם מטבעות של אליה קפיטולינה, כי העיר הוקמה לפני המלחמה.⁴ המסקנה התקבלה בספקנות מוצדקת מאחר שהמטבעות הגיעו לשוק בעקבות הפירות שוד בהר חברון. והנה מטמון המטבעות שהתגלה בחפירה ארכאולוגית מסודרת במערת אל-ג'י בנחל מכמש כולל בין השאר דיגרי כסף קיסריים (טיטוס, נרווה, טריינוס והדריינוס), מטבע עזה משנת 133/4 לספירה, שני מטבעות אליה קפיטולינה וארבעה מטבעות בן-כוסבא מהשנה השנייה והשלישית למרד. זו עדות ברורה לכך שאליה קפיטולינה טבעה כבר מטבעות בעיצומה של המלחמה. הממצא הנומיסמטי מוצג באורח בהיר (עמ' 103-98) ונכלל בדיון המסכם (עמ' 213-219).

הקפדת המורדים על קיום מצוות. בעבר כבר עמדו חוקרים על ביטויים שונים להקפדה על קיום מצוות בקרב מפקדי המרד והמשתתפים בו. הגילויים החדשים מוסיפים שלוש עדויות להקפדה זו.

4 'משורר, 'מטמון המטבעות באזור הר חברון, ש' דר (עורך), הר חברון: לקט מאמרים, תל-אביב תשל, עמ' 67-69 (נדפס שנית בתוך א' אופנהיימר (עורך), מרד ברכובבא, ירושלים תשמ"ג, עמ' 69-70).

ליישובים רמון/סלע רמון (=ראמון), מכמש, גבע ועזמות (=חזימה); הן במערת אל-מציה בנחל דרגה עילי, סמוך להרודיון - המבצר והיישוב - ובתחום הטופרכיה הרודיון; הן במערת סלע בנחל חבר עילי, בטופרכיית זיף. ההידוש כאן אינו בעובדה שיהודים המשיכו לחיות באזורים אלה בין שתי המרידות אלא בראיות ראשונות לכך שמנהל בן-כוסבא ומטבעותיו נהגו מצפון לירושלים, ושלאחר כישלון המרד ביקשו חלק מן התושבים מפלט במערות הפערות בגיאיות הסמוכים.

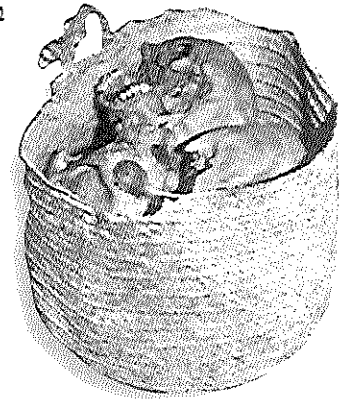
ממצא המטבעות. המטבעות שנמצאו במערות המפלט תורמים לברורן של שתי סוגיות היסטוריות-כרונולוגיות: תחומי המנהל של בן-כוסבא ומועד הקמתה של אליה קפיטולינה. עד המחקר הנוכחי נמצא רק מטבע בן-כוסבא אחד בחפירות ארכאולוגיות מצפון לירושלים, במערת עראק א-נעסנה בוואדי דליה.³ מטמון של שישה עשר מטבעות אימפריאליים של טריינוס והדריינוס וטרידרכמה טריאנית נוספת שנמצאו באותה מערה בחפירה המתודשת בשנת 1980 (עמ' 77-82) מבססים את משמעות הגילוי הנומיסמטי. הידוש מוחלט יש בממצא של דיגרי הכסף ההדרייני ומטבע בן-כוסבא במערת מכוך וארבעה מטבעות בן-כוסבאיים במערת אל-ג'י שבנחל מכמש, בצמוד למטבעות מימי תרתת הרביעי ועד הדריינוס. זו כבר עדות משכנעת לכך שמטבעות בן-כוסבא נהגו מצפון לירושלים בטופרכיית גופנה, עקרבתיני ו/או יריחו. בכל

בן-כוסבא, ראו: 'פטרין, 'מערות מסתור וכתובות יהודיות במצוקי נחל מכמש, ארץ-ישראל, יח (תשמ"ה), עמ' 153-166. פטרין גם חפר את מערת אל-מציה, ראו: 'פטרין, 'החפירות במערת אל מציה שבנחל דרגה עילי, נקרות צורים, 13 (תשמ"ו), עמ' 76-87.
3 ג' לאפ, 'דאליה, ואדי א', אה"ח, א, עמ' 380-383.

205-209), קובעת שמדובר במשקה מן המעלה הראשונה. היא מביאה הקבלה מעניינת מאוד ממצדה, ששם נכתב 'הרה השורה [הזות בה כדין מאה] ופרוטין <כלן> כשרי[ן] לטהרת הקדשי'. דומה שלאור הראיות הנוספות להקפדה על המצוות לא יהיה זה מופרך להניח שאף כד זה, שהוכן בשנת 133 לספירה, כלומר בעיצומה של המלחמה, באחד מן המרכזים הלוגיסטיים של הנהגתה, העיד על תכולתו שראויה אף למקפידים על אכילה בטהרה.

ממצא השלדים. בשער ההמישי והמסכם הן אשל בעניין 'השלדים שנמצאו במערות המפלט' (עמ' 221-224). חשיבות הדיון בריכוז הנתונים של השלדים שנמצאו במערות המפלט במהלך השלבים השונים של המחקר החל משנות השישים. ככלל מתקבלים שני ריכוזים של מערות שבהן מצאו את מותם גברים, נשים וילדים. סך הכול קרוב למאה שלדים ודאיים ועוד כעשרים משוערים. מהם זוהו שמונה עשר גברים, עשרים ואחת נשים (ועוד חמישה עשר בוגרים שלא התברר מינם, סך הכול חמישים וארבעה מבוגרים), ושלושים וארבעה ילדים ומתבגרים. ריכוז הנתונים חושף את המציאות האנושית העגומה של מלחמה שראשיתה הצלחה והתרוממות רוח לאומית, המשכה מצוקה, כפי שעולה מחלק ממכתבי בן־כוסבא, ואחריתה משפחה לנפשה, איש לגורלו. לא אוכל להרחיב כאן כראוי בהערות מרחיבות וחולקות ואסתפק בהפניית תשומת הלב לפגם משמעותי אחד. במפה 1, 'פריסת מערות המפלט' (עמ' 15), מציין מס' 14 מערה בעבר הירדן המזרחי על גדתו של ואדי זרקא מעין. כל המתעניין בתולדות התקופה יודע שיש חידוש של ממש בראיות למסתתרים (יהודים מן הסתם) בזמן מלחמת בן־כוסבא ממזרח לים המלח. אמנם במקרא למפה כתוב בלשון

אביגיל שפר דנה באריגים מתקופת מרד בר־ כוכבא ממערת אביאור' (עמ' 169-181). בין השאר נמצא שם אריג פשתן שבין חוטיו היה משולב כנראה חוט צמר אדום. חוט זה נתלש מחשש שעטנו והותיר כשריד רק נקודה זעירה של חוט צמר אדום. יגאל ידן מצא במערת האיגרות אריגי פשתן ובהם פער בין שני חוטים סמוכים ('פס חלול'). הוא הניח שהסיבה לכך היא הלכתית,⁵ והממצא ממערת אביאור שבכתף יריחו מאשר את הנחתו ומרחיב את התופעה (עמ' 172-173).

סל גולגולות ממערת האיגרות

מטבע הסלע שנמצא במערה במעלה נחל חבר, ושאר הקנה לה את שמה, מערת סלע, מתאפיין בציור של פרט יחיד מכל אחד מארבעת המינים. כתובים על כך אשל ועמית:

נראה, שיש בכך ביטוי להכרעה ההלכתית כדעת רבי עקיבא, מנהיגו הרוחני של מרד בר־כוכבא, במחלוקת על השאלה כמה פריטים נדרשים מכל מין ומין של ארבעת המינים: 'ד' ישמעאל אומר: שלשה הדסים ושתי ערבות לולב אחד ואתרוג אחד... ר' עקיבא אומר כשם שלולב אחד ואתרוג אחד כך הדס אחד וערבה אחת' (משנה, סוכה, ג, ד). הנהח זו מתאששת על־ידי מטבעות המרד הגדול, שבהלקם מתוארים יותר מערבה אחת ויותר מהדס אחד (עמ' 200).

הדברים מצטרפים לעדות התלמודית הארץ־ ישראלית על בן־כוסבא שכופף עצמו למרותם של החכמים ורבי עקיבא בראשם.

על אחד משני שברי הגוף של קנקנים שנמצאו במערת סלע שרדה כתובת דיו ובה המילה 'פרוט[י]'. אסתר אשל, הדגה בממצא זה (עמ'

5 ידן, הממצאים מימי בר כוכבא במערת האיגרות, ירושלים תשכ"ג, עמ' 269.

יהסת השייכות של בעראס, וזאת על בסיס הנאמר ב'איונומסטיקון': 'יש כפר גדול מאוד אצל המים החמים של בערא'. שני הבדלים בין ברו/בריו לבין בערא אומרים דרשני – ההבדל בתנועה הסופית והשמטת התנועה האמצעית. לעניין השמטת התנועה האמצעית העירו מגן ברושי, 'גאל ידין ואלישע קימרון שאם נכונה ההנחה שהשם בערא נובע מ'בער', כתכונת המים החמים, 'יקשה עלינו להלום את הסרון העיין בשם כפר ברו.⁷ ועל שמא זה אין מקום לתלות בחזקת ודאי מסקנות היסטוריות כה חשובות.

בשולי הסקירה: דומני שהגיעה העת לאמץ את המונח מלחמת בן-כוסבא/בר-כוזבא. לפני כמעט ארבעים שנה התוודענו באורח מרתק לשמו של מנהיג המלחמה. אין כל סיבה להוסיף ולדבוק בשם מוטעה ומטעה, שלידתו בפולמיקה נוצרית. המסורת התלמודית 'משרתת' גם את הממצא הנומיסמטי וחוקריו בכנותה את הכסף שטבע מנהל המלחמה בשם מעות כוזביות, מונח פשוט, ברור ומומלץ לשימוש.

לסיכום, על שלושה דברים ראויים הנן אשל ודוד עמית לתודה ושבח: על הזמן הקצר יחסית שעבר מעת עבודת השדה ועד פרסום הספר, על האופן הבהיר והמבהיר שבו שילבו את המחקר הנוכחי בהישגים של שלבי המחקר הקודמים ועל הרבת-חומיות של ההיבטים הנבחנו. כפי שהעידו הנחתומים על עיסתם בדברי הפתיחה, 'ספר זה אינו מתיימר לחתום את הנושא, ויש לראות בו סיכום ביניים, המציב יעדים ואתגרים להמשך המחקר של מרד בר-כוכבא' (עמ' 9). כבר עתה אנו מצפים בעניין ובדריכות לפרסום המובטח (עמ' 146) של תעודות כתף יריחו, בכרך 36 של הסדרה 'תגליות מדבר יהודה' (DJD).

מעורפלת משהו: 'מערה או מערות אחדות שטרם אותרו כנראה בוואדי זרקא-מעין, אך הספק מוסר בסיוע הכיתוב בעמוד ממול 'עד כה התגלו 27 מערות, שפליטים נמלטו אליהן בסופו של מרד בר-כוכבא (מפה 1) (עמ' 14). במסגרת הדיון ב'תעודות אוסף נחל צאלים' עוסק אשל בשתי תעודות שנכתבו 'בשנת תלת לחרות ישראל בכפר ברו/בריו' (עמ' 52-54), והוא מזהה את המקום עם בערא/בערו שבוואדי זרקא מעין מצפון-מערב למכוור. כאן הוא מודה שלפי שעה לא התגלו אמנם מערות מפלט בצד המזרחי של ים המלח, אך למרות זאת הוא מניח ששתי התעודות הללו מקורן ממערה או ממערות משוערות כאלה; הסרת הספק לכאורה ברורה מטבלה 1 בעמ' 61, המסכמת את 'מקורן של חלק מן התעודות, שנמצאו על-ידי הבדווים'. התעודה מכפר בריו (5 בטבלה) נמצאה ב'מערה בצד המזרחי של ההלק הצפוני של ים-המלח', וזאת בלא תוספת סימן שאלה, כמו בהצעות הנלוות בטבלה לתעודות 12 ו-26. יתרה מזו, על בסיס זה הוא מניח הבדל בין יהודי דרום ים המלח, שנמלטו מבתיהם עם פרוץ מרד בר-כוכבא ואילו היהודים שישבו בחלק הצפוני יותר של עבר הירדן, נשארו בכפריהם עד השנה השלישית למרד'. והוא מוסיף גנדך נוסף למסקנות: 'עובדה זו חשובה, שכן היא מעידה על כך, שכפרים ממזרח לים-מלח נכללו בשטח שהיה בשליטת בן-כוסבא'. שתי נקודות ראויות כאן לביקורת: על בסיס זה לא היה מקום לציין עשרים ושבע מערות מפלט, אלא רק עשרים ושש, וראוי היה להשמיט את זרקא מעין מפה 1; אפילו הזיהוי של כפר ברו עם בערא אינו נעלה מכל ספק. יוספוס ואוסביוס מציינים שניהם את 'המים החמים של בארא' (BA)AROU⁶; במפת מידבא נראה שהיא

7 'ידין, מ' ברושי וא' קימרון, 'תעודה: שטר מימי בר-כוכבא', קתדרה, 40 (תמוז תשמ"ו), עמ' 208.

6 יוספוס פלוויוס, מלחמת היהודים, ז, ו, ג, (180); Eusebius, *Onomastikon*, (ed. Klostermann), 44, 22